

Bipolarizace italského stranického systému

TOMÁŠ FOLTÝN*

Abstract: The Bipolarization of the Italian Party System

The collapse of the Italian "partitocrazia" in the early 1990s was followed by the emergence of a completely new party system. All but one of the relevant parties from the previous regime were affected by corruption scandals and had to struggle for survival. This situation created opportunities for the originally protest parties (LN), for transformed parties (AN, PDS) and for new political actors (FI). Forced by the logic of the mixed electoral system, these parties quickly started to form pre-election coalitions that were intended to guarantee political relevance for the small parties and to secure electoral victory for the bigger parties. The center of the political continuum has consequently been deserted in the last three elections. Any political actor situated between the two principal coalitions would be mercilessly squeezed or absorbed by them. Therefore, the Italian party system has gradually become a bipolar one. This means that the system has turned into a competitive one and has opened a possibility for alternation.

Keywords: Italy, transition, party system change, bipolar competitiveness.

Výsledky parlamentních voleb v roce 1996 a zejména potom v roce 2001 přinesly do italského politického systému v poválečných dějinách dosud nepoznaný prvek – alternaci vlády.¹ Postupná bipolarizace stranické soutěže totiž vyústila v konstituování dvou velkých, přibližně stejně velkých politických bloků, jejichž smíšeným volebním systémem umocněná síla jim umožňuje vytvořit komplementární, navzájem nepostradatelnou dvojici: relativně koherentní většinovou vládu doplňuje ji do budoucna vyzývající silná a srovnatelně koherentní opozice. Reálná možnost výměny stávající vlády za předem známou alternativu bývá proto považována za nejzřetelnější pozitivum současného stranického systému; systému, který se začal utvářet na troskách zkompromitovaného klientelistického systému stran, jenž žádnou faktickou potencialitu alternace nenabízel a jenž se na počátku devadesátých let vlivem vzájemného působení endogenních i exogenních faktorů zcela vyčerpal a ztratil i poslední zbytky léta pohasínající legitimacy.

Předkládaný text se snaží ve stručnosti identifikovat nejdůležitější aspekty pozvolného bipolárního konfigurování nově vznikající soustavy politických stran. Prováděná analýza pracuje nicméně pouze s výsledky parlamentních voleb do dolní komory Parlamentu – až na

* Autor je interním doktorandem na Katedře politologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Poštovní adresa: Katedra politologie FSS MU Brno, Gorkého 7, 602 00 Brno; email: foltyn@fss.muni.cz.

drobné odkazy tak abstrahuje nejen od výsledků ostatních voleb², ale – což je podstatnější – i od podrobnější deskripce celospolečenského kontextu, ve kterém se zkoumaný subsystém politických stran vyvíjí a kterým je imanentně determinován.

1. Zablokovaný stranický systém první republiky a jeho zhroucení

Giorgio Galli vydal v roce 1966 publikaci s názvem *Il bipartitismo imperfetto* a v ní popsal italský stranický systém jako nedokonalý systém dvou stran (Ignazi 2002: 69, 85, Magone 1998: 223, Strmiska 1995: 10). Galli přitom vycházel ze skutečnosti, že součet hlasů pro dvě nejsilnější strany se pohyboval v rozmezí 70–80% a prizmatem tohoto jediného kritéria se zařazení stranické soustavy mezi bipartismy samo nabízel; adjektivum *nedokonalý* však eufemisticky označení bipartismus nejen značně relativizovalo, ale učinilo jej prakticky irelevantním. Nedokonalost totiž nespočívala v existenci desítky dalších relevantních stran – které by za určitých okolností nemusely v podmínkách čistého poměrného volebního systému logiku dvoustranického systému ohrožovat³ – ale v množině neblahých aspektů podmíněných jediným společným determinantem, jehož veškeré zhoubné konsekvence se posléze zrcadlily v souhrnném termínu *zablokovaná demokracie*.

Zablokovaná demokracie nicméně představuje pojem mnohem širší než *nedokonalý bipartismus* a proto není možno tato dvě označení zaměňovat. Zatímco *nedokonalý bipartismus* akcentuje příčinu – tedy nulový koaliční potenciál druhé nejsilnější strany, který má za následek nemožnost vládní alternace – *zablokovaná demokracie* popisuje hlavně ony negativní konsekvence, z nichž vyloučení reálné změny vlády ztělesňuje pouze jakýsi exkluzivní následek, který se svou existencí stává příčinou celé řady dalších – svou povahou odvozených – degenerativních symptomů politického systému jako celku. Jinak řečeno: *nedokonalý bipartismus* se zaměřuje toliko na primární následek, *zablokovaná demokracie* k tomu přidává i následky sekundární, které jsou existencí primárního následku – nemožností vládní alternace – výlučně „geneticky“ podmíněny.

Z roviny teoretické abstrakce se nyní přesuňme na rovinu konkrétní. Za jediný společný determinant je třeba považovat nepsanou *conventio ad excludendum*⁴, která – v důsledku bipolárního rozdělení světa – vylučovala nejsilnější opoziční subjekt – Italskou komunistickou stranu (*Partito Comunista Italiano*, PCI) z možnosti podílet se na vládě⁵ (srov. Bělohorský 1999: 49). Vedle ostrakizované PCI bylo navíc poválečnou tabuizací pravicového stranictví koaličního potenciálu zbaveno rovněž Italské sociální hnutí (*Movimento Sociale Italiano*, MSI). Nepoužitelnost 30–40% hlasů tak umocnila význam nejsilnější strany – Křesťanské demokracie (*Democrazia Cristiana*, DC) a zajistila jí nepřetržitou účast ve všech prvorepublikových vládách.⁶ Prvotní následek – „exekutivní definitiva“ Křesťanské demokracie – se stal jen předpokladem vzniku řady defektních projevů politického systému, jenž dostal posléze název *partitocrazia* – vláda stran. DC odvozující svou legitimitu nejprve pouze z antikomunistické legitimity však začala posléze „díky“ *zablokované demokracii* stále častěji využívat mechanismů *státního klientelismu*⁷ (srov. Ignazi 2002: 9, 34, 69), kterým se prezentovala jako „strana-stát-dárce“. Na houstnoucí síti klientelistických vazeb DC postupně nechala participovat i zbývající relevantní strany s koaličním potenciálem, které by za normálních podmínek hrály v systému jen marginální roli; v kontextu *zablokované demokracie* ale těžily ze své

nepostradatelnosti mj. i vzrůstajícími nároky na podíly ze zdrojů „sottogoverna“ (srov. Ignazi 2002: 19, 45, Magone 1998: 224).

Počátek devadesátých let představuje období začátku konce právě popsaného politického systému. Skončení bipolárního rozdělení světa značně snížilo a transformace PCI v Demokratickou stranu levice (*Partito Democratico della Sinistra*, PDS) de facto eliminoval význam antikomunistické legitimacy DC.⁸ Současně docházelo i k vyčerpání mechanismů státního klientelismu a kulminovala únava voličů z nemožnosti faktické vládní alternace. Proti politickému systému s dominantní rolí politických stran se již od 80. let vytvářel odpor Italů, který se projevil nejprve ústupem *nedokonalého bipartismu* (Ignazi 2002: 90)⁹ a následně i úspěchem tzv. ligistického hnutí v severní Itálii, které je podle Ignaziho (2002: 133) nutno považovat spíše než za lokální protest, za protest proti „režimu stran“. Ještě v roce 1992 se nicméně zdálo, že systém všechny tyto hrozby přestál relativně bez úhony, neboť z parlamentních voleb vyšly strany ztělesňující „partitokracii“ jen mírně oslabeny (srov. Strmiska 2002: 388–390). „Úmrtní list“ totiž skomírajícímu systému nevypsala občanská společnost prostřednictvím voleb, ale jednak sérií referend, jež měly omezit moc politických stran, a také protikorupční akcí justice, jejímž cílem se nakonec stali i nejmocnější muži politických stran, včetně ještě nedávno nedotknutelného „triumvirátu“ Forlani – Craxi – Andreotti (srov. Salavadori 2001: 129). Desetiletí otráasající se systém se zhroutil nečekaně náhle v důsledku dvou zpočátku zcela neškodně vyhlížejících akcí, které měly minimálně jedno společné – vyjadřovaly vůli většiny Italů po změně.

2. Utváření druhorepublikového stranického systému

Během roku 1993 kompletně zdiskreditovaný stranický systém první republiky bylo potřeba v poměrně krátké době nahradit systémem zcela novým, který by prakticky představoval antitezi systému předchozího. Vzhledem k předešlým zkušenostem se kladl důraz na to, aby nově vznikající stranická soustava umožňovala alternaci, nejlépe dvou aliancí představujících cleavage levice – pravice (srov. Salvadori 2001: 127, Ignazi 2002: 170, ITANES 2001: 60). Naplňování předestřené vize měl napomoci – namísto téměř čistého poměrného volebního systému – nově přijatý systém smíšený. Tento ze všech stran kritizovaný výsledek kompromisu měl na jedné straně sice podpořit bipolarizaci stranické soutěže, současně však také zajistit přežití zkompromitovaných stran. K prvnímu cíli směřovala třičtvrtinová komponenta, v níž se přidělovala poslanecká křesla v jednomandátových volebních obvodech metodou prvního v cíli, k cíli druhému potom zbývají čtvrtinová komponenta založená na poměrném volebním systému s čtyřprocentní uzavírací klauzulí.

Při abstrakci od menšinové poměrné komponenty můžeme konstatovat, že úkolem nového volebního systému, pro který se brzy vžil – jménem předkladatele inspirovaný – název *Mattarellum*¹⁰, bylo zajistit Itálii stabilní vlády, u jejichž sestavování by se střídaly dvě alternativní strany, respektive koalice. Dosavadní upřednostňovaná *reprezentativnost* systému měla být obětována v zájmu větší akceschopnosti (*efficiency*) a účinnosti (*effectiveness*). Předkladatelé tedy směřovali k vizi tzv. *governability*, s níž v první řadě spojovali možnost voličů jasně vybrat exekutivu (*identifiability*), jež by při volbách přímo odpovídala za veškeré své kroky v předcházejícím období (*accountability*) (srov. Novák 2001: 24–27).

2.1 Parlamentní volby 1994

Následkem „revolučních“ událostí roku 1993 se ze všech vládních stran tzv. *quadripartita*¹¹ rázem stali předem poražení příštích voleb. Mnohé měly napovědět regionální a komunální volby, které se konaly během roku 1993. Socialisté, republikáni, sociální demokraté a liberálové byli v těchto volbách prakticky vymazáni z politické mapy. Stále nejsilnější parlamentní strana Křesťanská demokracie nezískala jediný úřad starosty (Kašpar 1993, srov. Kunc 2000: 113, 114), úspěch naopak zaznamenávaly tři strany: Liga Severu (*Lega Nord*, LN)¹², postkomunistické PDS a neofašistické MSI; ne náhodou každá z nich (či její předchůdkyně) spadala alespoň v určitém období mezi antisystémové strany.

V reakci na značný úspěch levicových kandidátů zvláště v komunálních volbách vstoupil jako pomyslný *deus ex machina* (srov. Griffin 1996) do politické hry majitel čtyř televizních kanálů Silvio Berlusconi. Italští politologové o této události hovoří jako o „vstupu do pole“ (*sceso in campo*) (srov. Salvadori 2001: 130, Ignazi 2002: 168, 171, Kašpar 1994). Ve chvíli, kdy se všeobecně očekával triumf levice v blížících se parlamentních volbách, založil Berlusconi nejprve na podzim 1993 v Miláně jakýsi „mozkový trust“ (Kunc 2000: 114) a již v lednu 1994 oznámil registraci nové politické strany *Forza Italia* (FI), jejíž základní cíl představovalo zabránění vítězství levice v nadcházejících volbách (Ignazi 2002: 169). Rychle vybudovaná a nedůvěryhodná organizace strany vedla politology k nejružnějším pojmenováním FI jako *firm-party* (Morlino 1996: 16) či *business-party* (Magone 1998: 226).

Berlusconi měl přitom v úmyslu vytvořit velkou koalici „umírněných“ (*moderati*), což v italském kontextu znamená koalici proti (post)komunistické levici. Za partnery si zvolil MSI, které se mělo přetvořit do Národní aliance (*Alleanza Nazionale*, AN), a Ligu Severu. Objevil se však problém. Prakticky nekoalovatelná Liga Severu (Kunc 2000: 114) se svými federalistickými požadavky stála ve zřejmé kontrapozici k unitaristickým postfašistům z AN, což vůdce LN Umberto Bossi vyjádřil jednoznačným „nikdy s fašisty“ (Ignazi 1994: 95, Kašpar 1994). Berlusconi ale potřeboval LN (srov. Strmiska 2003) i AN jako „nepostradatelné součásti bariéry vůči hrozící expanzi postkomunistické levice“ a proto musel nutně najít nějaké řešení vzájemných animozit mezi LN a AN.

Silvio Berlusconi nakonec vyřešil tuto situaci elegantně – místo jedné předvolební koalice vytvořil dvě. V severní části země uzavřel pro jednomandátové obvody dohody s Ligou Severu a ostatními partnery s výjimkou MSI-AN s názvem *Polo delle libertà* (Pól svobody), v jižní části potom dohody s Italským sociálním hnutím bez účasti LN a koalici pojmenoval *Polo del buon governo* (Pól dobré vlády).¹³

Stejně jako politické strany pravého středu a pravice, uzavřely předvolební koalici i politické subjekty levého středu a levice. Vytvořila se koalice tzv. Pokrokářů (*Progressisti*), jejíž součástí se staly i oba subjekty vzešlé z bývalé PCI – v únoru 1991 transformovaná PDS Achilla Occhetta a v prosinci 1991 odštěpená Cossutova PRC (Strana komunistické obnovy, *Rifondazione Comunista*) vedená Faustem Bertinottim.¹⁴

Třetí (respektive čtvrtou) předvolební koalici vytvořily středové strany, lépe řečeno středové strany, které se nehodlaly přidat ani k pravo-středové ani k levo-středové koalici. Toto seskupení se jmenovalo Pakt pro Itálii (*Patto per l'Italia*) a bylo pouze dvoučlenné. První součástí Paktu tvořil hlavní „dědic“ potenciálně zajímavého elektorátu v lednu 1994 definitivně rozpadlé DC – Italská lidová strana (*Partito Popolare Italiano*, PPI) a dru-

hou potom tzv. *Patto Segni*, které spoléhalo na přetrvávající popularitu svého vedoucího představitele.¹⁵

Gianfranco Pasquino (1994: 107) označil výsledek prvních voleb podle nového volebního systému za „překvapivý“. Výsledky v proporční části byly sice téměř totožné s předvolebními průzkumy (součet hlasů pro oba Póly činil 46,4%, pro Pokrokáře 34,3% a pro Pakt pro Itálii 15,7%), většinová komponenta „Mattarella“ ovšem ihned prokázala, že je schopna napomáhat bipolarizaci politické soutěže. Celkové mandáty byly totiž rozděleny v počtu 366 pro Póly, 213 pro Pokrokáře a pouhých 46 poslaneckých křesel pro Pakt pro Itálii (srov. Katz 1996: 42, 43).

Střet tří předvolebních koalic skončil jasným debaklem – před volbami nadějně – středové formace. Za významný můžeme označit hlavně skutečnost, že Segniho uskupení se nepodařilo získat jediné křeslo v jednomandátových obvodech.¹⁶ Druhá část koalice – PPI – sice zaznamenala relativní úspěch v podobě 29 proporčních mandátů, ale získal pouhých 4 křesel ve většinové části byl pro nástupnickou organizaci DC velkým zklamáním.

Za poražené se považovali i Pokrokáři, kteří získávali hlasy převážně od voličů PDS a PRC. Zbývající členové této koalice získali mandáty pouze díky předvolební koalici v jednomandátových obvodech, neboť v proporční části vyšly všechny tyto menší subjekty naprázdno. Neúspěch značně heterogenní koalice se spatřoval jak ve vnitřní nejednotnosti mezi jejími liberálně středovými a levicovými subjekty (Salvadori 2001: 136), tak v nevhodném neoficiálním leaderovi seskupení, za kterého byl považován Achille Occhetto (Pasquino 1994: 109).

Výsledky voleb nejvíce ovlivnil Berlusconiho „vstup do pole“, při kterém se FI podařilo vyplnit „vakuum v rámci širokého ‚umírněného‘ elektorátu“ vzniklé po diskreditaci DC a PSI, ale také malých středových stran (PLI, PRI, PSDI) (Morlino 1996: 12). Vznik FI měl podle Ignaziho (2002: 170, 171) za následek silný systémový dopad. Došlo k ideologické radikalizaci mezi Póly a Pokrokáři, kterou následovala opětovná polarizace politického konfliktu.¹⁷ Tradiční polarizace pravice-levice byla přitom posílena akcentovanou dichotomií nový (Berlusconi a jeho uskupení) versus starý (PDS a Pokrokáři). Právě posílenou polarizací, jako důsledkem vzniku a účelu FI, vysvětluje Ignazi (2002: 171) neúspěch Paktu pro Itálii, pro nějž nezbylo v takto bipolárně definované soutěži žádné místo. Akcentací „novosti“ navíc Berlusconi odňal dosavadní výhodu Lize Severu a Straně demokratické levice (srov. Kunc 2000: 115). To potvrdily i výsledky. Liga Severu sice vytvořila nejpočetnější poslanecký klub, ale současně ztratila primát v mnoha městech severní Itálie. Téměř jedna třetina (31%) voličů FI volila ve volbách 1992 Ligu Severu, příspěvek LN do nového elektorátu FI byl tak ve srovnání s ostatními stranami největší. Lega Nord zkrátka ztratila „punc novosti“ ve prospěch Berlusconiho strany (Ignazi 2002: 173).

Zajímavým postřehem přispívá D'Alimonte (2003: 325), když zdůrazňuje, že součet hlasů dvou nejsilnějších stran nedosáhl ani 42% a co je důležitější, že zatímco ještě v roce 1987 byl poměr mezi první a čtvrtou stranou 1:6, ve volbách 1994 klesl tento poměr na 1:2. Pokračoval tak ústup nedokonalého bipartismu (a to hlavně důsledkem nekonečných štěpení stran ve všech částech politického spektra), současně byly ale položeny solidní základy pro bipolarizaci politické soutěže s perspektivou budoucí možné vládní alternace.

2.2 Parlamentní volby 1996

Předčasné volby v dubnu 1996 umožňovaly voličům „znovu rozdat karty“. Po brzkém pádu první Berlusconiho vlády a překlenovací technické vládě premiéra Diniho měli občané rozhodnout, zda dají ještě jednou důvěru Berlusconiho redukované koalici, nově utvořenému levo-středovému uskupení, nebo snad Bossiho Lize Severu, která si činila ambice sehrát roli třetího pólu.

Levo-středová koalice začala brzy po prohraných volbách v roce 1994 hledat společného kandidáta, který by se byl schopen úspěšně postavit Berlusconiho. Po řadě peripetií, které mj. vyústily ve štěpení PPI, přijal levo-středový blok jméno Olivovník (*L'Ulivo*) a za svého leadera si zvolil respektovaného Romana Prodiho. Olivovník se přitom skládal z většiny subjektů bývalých Pokrokářů a Paktu pro Itálii.¹⁸ Oficiální součástí Olivovníku se ale nestala PRC, která vstoupila do koalice s menšími partnery pod názvem Pokrokáři 96. Toto uskupení však uzavřelo předvolební dohody s Olivovníkem, které zaručují, že tyto dvě koalice nestaví v jednomandátových obvodech kandidáty proti sobě. Z toho důvodu můžeme blok kolem PRC považovat za součást levo-středové předvolební koalice (srov. [www.intero.it](#), Di Virgilio 2002: 82, Pelikán 1996: 18). Takové tvrzení ostatně potvrzuje fakt, že přehledy výsledků voleb 1996 vždy obsahují kolonku „Olivovník + PRC“.

Pravo-středová koalice byla oslabena nejen o neúčast Ligy Severu, ale i o odštěpenou frakci Národní Aliance – *Movimento Sociale* – *Fiamma tricolore* (MS-FT, Sociální hnutí – Trojbarevný plamen). Další těžkost pro uskupení, které neslo název Pól pro svobody (*Polo per le libertà*¹⁹), znamenal fakt, že – na rozdíl od situace před volbami 1994 – nebyla zdaleka jednoznačně vyřešena otázka leadera. Uvnitř koalice se ozývala řada hlasů, která nesouhlasila s Berlusconiho kandidaturou a to jak z důvodu střetu zájmů a problémů s justicí tak pouze kvůli jeho osobitému politickému stylu (srov. Salvadori 2001: 143). V této době FI prohrávala v regionálních volbách a stále častěji se začalo hovořit o Gianfranco Finim jako o možném kandidátovi pravo-středového bloku (srov. Pelikán 1996: 18, Salvadori 2001: 148, Ignazi 2002: 187). Silvio Berlusconi ale nakonec svou pozici v rámci Pólu pro svobody ustál a stal se kandidátem tohoto uskupení na premiéra. Součástí pravo-středového bloku tvořily tentokrát tři velké subjekty: Forza Italia, Národní aliance a koalice CCD-CDU²⁰ (srov. D'Alimonte 2003: 329, Di Virgilio 2002: 82). Významnou změnu oproti předešlým volbám představovala skutečnost, že Pól pro svobody měl celostátní působnost, takže předvolební spolupráce s AN se rozšířila na celou Itálii.

Jako „třetí síla“ se tentokrát prezentovaly pouze izolovaná Liga Severu²¹ – která postavila své kandidáty i ve dvou regionech střední Itálie, ve kterých v roce 1994 nekandidovala – a kandidátka radikálů „Lista Pannella-Sgarbi“.

Vítězem předčasných voleb 21. dubna 1996 se stala levo-středová koalice Olivovník, která voličům nabídla jako kandidáta na premiéra Romana Prodiho.²² Součet mandátů pro Olivovník a PRC činil 323, takže tato velká koalice získala – byť těsnou – absolutní většinu křesel v dolní komoře parlamentu.²³ Nejsilnější stranou uskupení (i celkově) se stala PDS, která získala 29 % většinových mandátů a v proporcí části obdržela 21 % hlasů, což dávalo ve výsledku 26 % poslaneckých mandátů pro PDS. Nejmarkantnější rozdíl mezi poměrnou a většinovou částí zaznamenala PRC, která získala jen 3 % většinových mandátů, ale současně téměř 9 % hlasů

v poměrné části, které jí ovšem vynesly téměř 13 % proporčních mandátů (srov. např. ITANES 2001: 17, 21, www.rifondazione.it).

Poražené pravo-středové uskupení získalo 246 mandátů (39 %), z nichž přesně polovina byla přidělena nejsilnější části koalice – Forza Italia. Národní aliance obdržela téměř 14 % většinových mandátů a získala 15,5 % hlasů v poměrné části. CCD-CDU jako nejslabší část koalice získala necelá 4 % většinových mandátů a téměř 6 % hlasů v proporční části.

Ambice Ligy severu stát se třetím pólem politické soutěže skončila „někde na půl cesty“. Bossiho strana získala celkem 59 křesel (tedy méně než polovinu ve srovnání s rokem 1994), což můžeme u strany bez koaličních spojenců považovat za relativní úspěch (přičemž v oblastech Lombardia 2 a Veneto 2 překročily hlasy pro LN v proporční části 30 %)(srov. Caramani 2000: 674). V proporční části získala LN dokonce více hlasů než v předešlých volbách. Lize Severu se ale nepodařilo získat takový počet hlasů, aby se stala „nepostradatelnou“ pro jakoukoli většinovou vládu. To ovšem nemění nic na skutečnosti, že její pozice mezi dvěma velkými bloky sehrála klíčovou roli z hlediska výsledku voleb. V severní polovině země musel totiž Pól svobod čelit nejen Olivovníku, ale také kandidátům Ligy Severu. V mnoha jednomandátových obvodech tak došlo k situaci, že pravo-středová koalice nezískala mandát pouze proto, že – často malá, ale rozhodující – část voličů hlasovala pro LN (příkladem může posloužit většina jednomandátových obvodů v Piemontu, v nichž uspěl Olivovník).²⁴

Stejnou roli jako LN – z hlediska tříštění pravicových hlasů – sehrálo MS-FT Pina Rautiho. Trojbarevný plamen získal sice pouze 0,9 % hlasů v poměrné části, přesto dokázal ovlivnit výsledek v řadě jednomandátových obvodů. Například ve volebním obvodě Roma centro zvítězil místopředseda PDS Valtroni pouze kvůli tomu, že kandidátka MS-FT Isabella Rauti sebrala kandidátovi Pólu potřebná 4 % hlasů (srov. www.interno.it, Ignazi 2002: 191).

Pravá část politického spektra vyšla z voleb kompletně poražena. Lize Severu se nepodařilo sehrát „pivotalní úlohu“ (srov. Strmiska 2003, D'Alimonte 2003: 334), o které snila, pouze přispěla k volební porážce Pólu pro svobody. Poraženým se stal hlavně Silvio Berlusconi (přestože jeho FI značně posílila). Neúspěšného kandidáta na post předsedy vlády tak mohli pouze potěšit, že v přímém souboji se „zrádce“ Bossim²⁵ ve volebním obvodě Milano 1 zvítězil jednoznačně v poměru 51:11 (srov. www.intero.it).

„Mattarellum“ i podruhé dokázalo, že je schopno přeměnit relativní většinu hlasů pro jednu z velkých koalic na absolutní většinu mandátů. Tento pozitivní trend ovšem v očích většiny autorů zastíňovala přetrvávající (ba vzrůstající) fragmentace stranického systému. Vzrostla i voličská mobilita, ale jako pozitivní se jevílo, že voliči „přebíhali“ většinou pouze mezi jednotlivými subjekty jednoho ze dvou velkých bloků. V těchto volbách můžeme pozorovat poprvé fenomén fluktuace voličů uvnitř bloků (*volatilità interblocco*), jejíž výše dosahuje podle Pappalarda (2001: 575) ve volbách 1996 hodnoty 8,1 %. Naproti tomu celková fluktuace voličů činila 14,2 %.

2.3 Parlamentní volby 2001

Třetí, z politologického hlediska klíčové, volby podle smíšeného volebního systému se konaly v květnu 2001. Z pohledu politické vědy měly dát odpověď na otázku, zda se potvrdí bipolární a centripetální trend politické soutěže. Z pohledu běžného voliče zněla otázka prostě: Bude

pokračovat vláda vnitřně nejednotného Olivovníku²⁶, nebo dostane „mediální magnát“ Berlusconi od občanů „druhou šanci“?

Rozhádáný Olivovník se musel před volbami nějakým způsobem stabilizovat, chtěl-li uvažovat o volebním vítězství. Mělo proto dojít k integraci uvnitř levo-středového uskupení. Nejprve se několik menších levicově centristických subjektů integrovalo společně s PDS do formace Levicových demokratů (*Democratici di Sinistra*, DS) (srov. Strmiska 2002b: 57, Ignazi 2002: 201–203), poté čtyři centristické strany (mezi jejichž představiteli najdeme i dva bývalé premiéry Diniho a Prodiho) vytvořily koalici s názvem Kopretina (*Margherita*) (Ignazi 2002: 218).

Před květnovými volbami roku 2001 musel Olivovník vybrat svého oficiálního kandidáta na premiéra. Romano Prodi byl mimo hry.²⁷ V regionálních volbách neúspěšní a hlavně vnitřními konflikty zaneprázdnění Levicoví demokraté si nemohli činit ambice na postavení vlastního kandidáta. Problémy DS snižovaly rovněž šance stávajícího premiéra Amata na kandidaturu, neboť – přestože se snažil vystupovat nadstranicky – byl až příliš svázán s Levicovými demokraty. Nakonec byl proto vybrán římský starosta Francesco Rutelli, kterého podporovala nově vzniklá formace Kopretina (Ignazi 2002: 218, srov. Pasquino 2001: 15). Maurizio Cotta (2002: 34) nazval toto řešení „obojakou volbou“, neboť za levo-středovou koalici paralelně vystupovali dva hlavní představitelé: úřadující premiér Amato a „potenciální premiér *pro futuro*“ Rutelli.

Zatímco vnitřně nejednotný Olivovník hleděl k volbám s obavami, konsolidované pravo-středové uskupení podřídlilo veškerou taktiku budoucímu vítězství. Silvio Berlusconi, který si postupem času získal pozici nezpochybnitelného vůdce pravo-středového bloku, pochopil, že nesmí být opakována chyba z voleb 1996, kdy se navzájem „vybíjeli“ pravicoví kandidáti. Proto byl ochoten zapomenout „zradu“ i urážlivé výroky (např. „mafíán Berlusconi“ – Ignazi 2002: 211) Umberta Bossiho a nabídnout mu předvolební spolupráci.

Liga Severu, která změnila v roce 1997 oficiální název na Ligu Severu za nezávislost Padánie (*Lega Nord per l'Indipendenza della Padania*), byla postupem času oslabována řadou volebních neúspěchů a vnitřním štěpením. V situaci hrozící izolace proto Bossi rád přijal Berlusconiho nabídku na spolupráci. Před vlastními členy smíření s „mediálním magnátem“ přitom odůvodnil potřebou realizace federalistické reformy (srov. Strmiska 2003).

Pravo-středová koalice, která i v těchto volbách nominovala jako kandidáta na premiéra Silvia Berlusconiho, dostala tentokrát název Dům svobod (*Casa delle libertà*, CdL). „Pod střechem tohoto Domu“ najdeme víceméně tytéž partnery jako v pravo-středových koalicích před volbami 1994. Berlusconiho FI (na jejíž kandidátce vystupovala i „rezidua pentapartita“: PRI, Nová-PSI, Nová-DC) doplňují Bossiho LN, Finiho AN a nedlouho před volbami (znovu)vytvořená koalice CCD-CDU předsedů Casiniho a Buttigliona s názvem *Biancofiore* (srov. Di Virgilio 2002: 85).

O přízeň voličů se utkaly dvě velké koalice, z nichž ta vítězná měla vést Itálii v následujícím období. Proti bipolárnímu trendu stranického systému se přesto hodlalo ještě postavit několik politických subjektů. Po neúspěchu Cossigova projektu UDR (Demokratický svaz pro republiku, *Unione dei Democratici per la Repubblica*)²⁸, u kterého se jako klíčový ukázal postoj Berlusconiho loajálního Pierferdinando Casiniho, který odmítl participovat na vytvoření „Velkého středu“ (*Grande Centro*) (Strmiska 2000: 116), chtěl na roli středového pólu aspirovat

subjekt s názvem Evropská demokracie (*Democrazia europea*, DE). Tuto stranu založili bývalý generální sekretář katolických odborů CISL Sergio D'Antoni a dlouholetý premiér a „žijící ikona první republiky“ Giulio Andreotti (Donovan 2003: 110, Sommer 2002: 121, 125). Na středovou pozici hodlal spoléhat i hlavní exponent „revoluce soudců“ Antonio Di Pietro, který před těmito volbami se svým hnutím Itálie hodnot (*Italia dei valori*) odešel z Olivovníku.

Samostatně šla do voleb i kandidátka radikálů, která nesla tentokrát název *Lista Pannella-Bonino*. Předvolebních koalic se rovněž neúčastnil pravicový Trojbarevný plamen. Zvláštní – ale pochopitelnou – taktiku zvolila Bertinottiho PRC, která neuzavřela předvolební dohody s Olivovníkem, ale v jednomandátových obvodech při volbách do dolní sněmovny své kandidáty vůbec nestavěla a zúčastnila se pouze proporční části voleb do dolní komory a voleb do Senátu (srov. Pasquino 2001: 17).

Shrnuto do jedné věty, parlamentní volby 13. května 2001 se staly triumfem pravo-středové koalice Domu svobod a jmenovitě jejího leadera Silvia Berlusconiho. Vítězný CdL získal 368 mandátů, takže disponoval v dolní komoře absolutní většinou, jejíž hranici překročil o 52 křesel. K tomuto – v dějinách druhé republiky – bezprecedentnímu výsledku stačilo 45,4% hlasů odevzdaných pro CdL ve většinové části. Navíc je třeba zdůraznit, že v absolutních (i relativních) číslech získal Dům svobod méně hlasů ve většinové části než Pól pro svobody spolu s Ligou Severu v roce 1996. „Mattarellum“ poprvé bezesbýtku splnilo svůj úkol – relativní většinu hlasů přeměnilo na bezpečnou absolutní většinu hlasů (srov. ITANES 2001: 17, 21).

Dům svobod porazil Olivovník ve většinové i poměrné části (přestože Olivovník získal v poměrné části více hlasů než v roce 1996), takže jeho vítězství bylo oprávněné. Rozdíl mezi získanými mandáty obou seskupení (368 : 250) byl ale mnohem výraznější než rozdíl mezi odevzdanými hlasy (45,4 : 43,7% ve většinové a 45,7 : 35,6% v poměrné části). Tato diskrepance nastala samozřejmě vlivem volebního systému, příčinou se nicméně stalo opakování analogické situace k volbám 1996. Nyní se ale role obrátily. Zatímco před pěti lety ubíraly hlasy kandidátům Pólu pro svobody hlasy určené kandidátům Ligy Severu, ve volbách 2001 ztratil Olivovník mnoho jednomandátových obvodů pouze kvůli hlasům, které získala Itálie hodnot na jeho úkor²⁹ (srov. www.camera.it, ITANES 2001: 17).

Květnové volby 2001 potvrdily (a pravděpodobně i konsolidovaly) bipolární tendenci stranického systému. Jediný politický subjekt stojící mimo dvě velká uskupení dokázal získat nějaký mandát.³⁰ Zanedbatelných 11 křesel PRC představuje nepodstatnou odchylku pro určení podoby systému politických stran. Poprvé zcela „vyhořely“ středové strany, které nezískaly žádný mandát (srov. Cotta 2002: 36, Ignazi 2002: 223). Definitivně (alespoň na několik let dopředu) tak byla pohřbena „chiméra středu“ (srov. Strmiska 2000: 116).

Pozitivní obrat nastal v otázce fragmentace stranického systému. Počet stran, které překročily 4% práh, klesl z osmi na pět (FI, DS, Kopretina, AN, PRC)(ITANES 2001: 15) a počet velkých stran stanovil Ignazi (2002: 223) na šest (5 + Liga Severu). Vzrostla naopak fluktuace voličů a to na hodnotu 20,4. Hodnota fluktuace voličů mezi bloky však i tentokrát klesla. Její průměrná hodnota byla stanovena na 5,4 (srov. Zohlnhöfer 2002: 281, Pappalardo 2001: 575).

Dům svobod získal absolutní většinu mandátů rovněž v Senátu. Hlavní důvod, proč se většina komentátorů domnívala, že Berlusconiho vláda pravděpodobně vydrží celé pětileté

období, spočíval ale v něčem jiném. Forza Italia se stala téměř hegemonní silou³¹ v rámci Domu svobod. Manévrovací prostor nevyzpytatelné Ligy Severu, ale i ambiciózní Národní aliance, byl zúžen natolik, že Berlusconiho druhá vláda se měla stát nejstabilnější exekutivou druhé republiky (srov. Cotta 2002: 37, Šrajner 2001: 25, Pasquino 2001: 7, 21).

3. Vítězství bipolarismu

Adriano Pappalardo (2001: 562) používá čtyři kritéria, která by měl stranický systém naplňovat, aby bylo možno jej nazvat bipolárním: 1. centripetální charakter politické soutěže, 2. existence dvou alternativních stran nebo seskupení, 3. volič si vybírá budoucí vládu a 4. systém vytváří stabilní a programově koherentní absolutní většiny. Poněkud odlišná kritéria prezentují Bartolini, Chiaramonte a D'Alimonte (2002: 364) v „minimální definici“ bipolarismu: 1. existence dvou relevantních pólů stran nebo koalic stran, které jsou vnímány jako důvěryhodné alternativy pro vládu, 2. tyto dva póly absorbují převážnou část hlasů voličů, 3. „třetí póly“ jsou umístěny ve středu politického spektra, za což jsou penalizovány a 4. pól, který získá více hlasů než ten druhý, získává absolutní většinu mandátů a je proto schopen vládnout. Na tomto místě zatím pouze připomeňme, že prakticky totožná kritéria jsou kladena na bipartismus (srov. Fisichella 2003: 262, Novák 1997: 78).

Italský bipolarismus po celé dosavadní období druhé republiky determinovala pozice „třetího pólu“, respektive středových stran. Klíčovým faktorem se od počátku stal „pozůstalý“ elektorát po středové Křesťanské demokracii. Ve volbách 1994 se tento elektorát rozmístil rovnoměrně mezi tři vzniklé póly (předvolební koalice)(srov. Wellhofer 2001: 16, 17). Protože se ale systém nacházel již v počáteční fázi bipolarismu, byl středový Pakt pro Itálii rozdrčen mezi dvěma silnějšími póly a promarnil přes šest milionů hlasů k zisku pouhých čtyř většinových mandátů (ITANES: 82). Středový pól přesto získal v poměrně části voleb slušných 15,7% hlasů, celkem ale pouze 46 mandátů. O dva roky později se všechny strany, které se hlásily k dědictví DC, zařadily do jedné či druhé z velkých koalic a roli „třetího pólu“ si vyzkoušela Liga Severu, která však v této pozici ztratila přes polovinu mandátů ve srovnání s předchozími volbami. Ve volbách 1996 tak třetí pól získal 10% hlasů a 59 mandátů. V květnových volbách 2001 se LN vrátila do pravo-středového bloku a o roli středového pólu usilovaly dvě formace: Di Pietrova Itálie hodnot, a Evropská demokracie bývalých křesťanskodemokratických politiků. Představitel DC D'Antoni se přitom postavil jednoznačně proti bipolarismu, když prohlásil, že jeho strana „nechce být ani tady ani tam“ – tedy ani v jednom velkém uskupení (ITANES 2001: 16). Itálie hodnot a Evropská demokracie obdržely celkem 6,3% hlasů, ale co je důležité, nezískaly žádný mandát. Po volbách 2001 proto neexistuje relevantní středový pól. V této souvislosti Maurizio Cotta (2002: 36) připomíná, že o těžkosti přežití ve středové pozici svědčí skutečnost, že se na tomto místě vystřídaly tři různé subjekty (Cotta sem řadí v posledních volbách pouze Evropské Demokraty). Ginfranco Pasquino (2002: 19) dokonce napsal, že „volby 2001 by se daly pravděpodobně interpretovat jako poslední šance třetích sil, které chtěly vzdorovat ‚adolescentnímu bipolarismu‘“.

Schéma č. 1: Poměr hlasů pro tři póly.

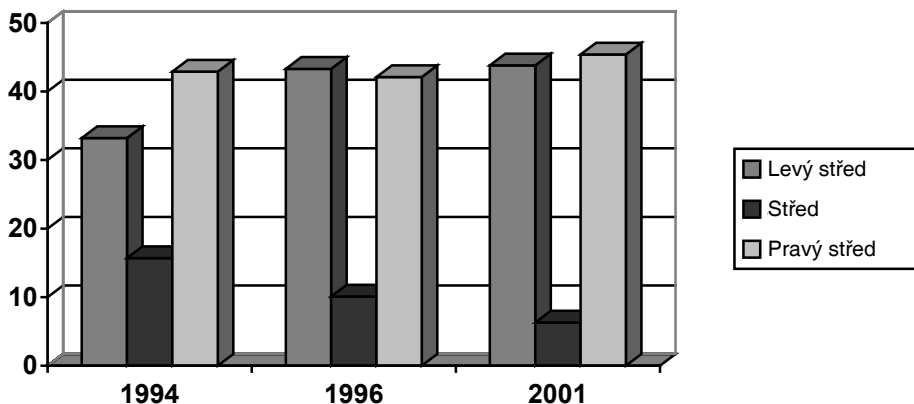
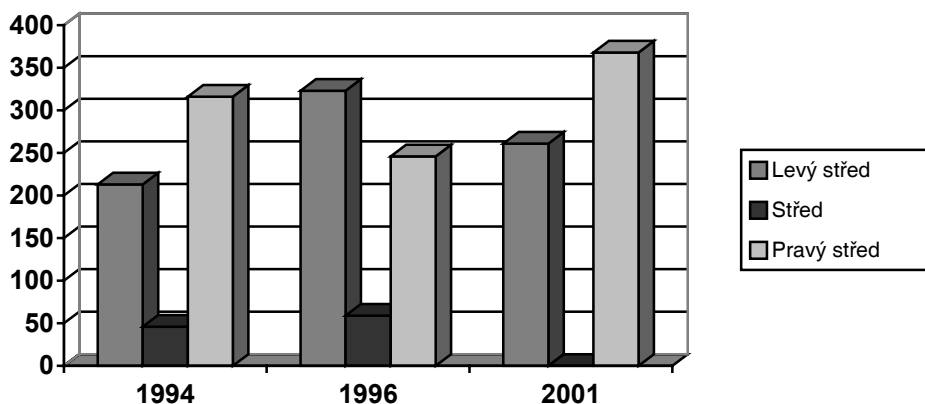

Schéma č. 2: Poměr získaných mandátů podle tří pólů.

Splnění Pappalardova požadavku na existenci dvou alternativních seskupení je po posledních volbách nezpochybnitelné. Naplnil se tak záměr, který byl stanoven při změně volebního systému. Ve volbách proti sobě vystupují dva bloky, které vyjadřují „kontrapozici mezi státem a trhem – mezi modelem společnosti, v níž se trh snoubí s rozsáhlým systémem sociální ochrany a redistributivní fiskální politikou (Pokrokáři, Olivovník) a liberálnější modelem, v němž je státní reglementace trhu oslabena a fiskální tlak je redukován“ (Berlusconiho koalice)(ITANES 2001: 60). Poslední volby naplnily (téměř) dokonale i požadavek jasného výběru budoucí vlády (*identifiability*), kdy se poprvé v italských poválečných dějinách střetla o přízeň voličů současná vláda (byť kandidovala jiného premiéra) a její vyzývatel, který nabízel alternativní „stínovou“ vládu. (srov. Pasquino 2002: 12, ITANES 2001: 11). Současně se tak mohl uplatnit i princip odpovědnosti (*accountability*), kdy proti sobě působí simultánně dva vyvažující efekty: úřadující vláda disponuje tzv. „efektem *incumbent*“³², opozice získává naopak tzv. „efekt výzvy“ (*effetto sfida*)(Sansi, Legnante 2002: 77). Ve volbách 2001 působil silnější

„efekt výzvy“, protože „efekt incumbent“ se projevil spíše jako přítěž, neboť úřadující vláda musela „zaplatit“ za nepopulární kroky (srov. ITANES 2001: 165, Pasquino 2002: 14), které provedl hlavně premiér Prodi, aby Itálie splnila konvergenční kritéria pro zavedení eura (srov. Cotta 2002: 35, Rossi 2002: 30).

Poprvé byl v roce 2001 naplněn bezzbytku i požadavek stabilní absolutní většiny (srov. Melchionda 2002: 23). Stále diskutabilní zůstává nicméně otázka programové konzistence. V důsledku centripetálního trendu politické soutěže se ale rozhodně programové rozdíly mezi jednotlivými stranami dvou velkých koalic postupně stírají (srov. D'Alimonte 2003: 343). Zmenšuje se rovněž ideologická vzdálenost mezi oběma velkými tábory a to i navzdory předvolební rétorice, kdy např. jeden slogan Domu svobod varoval: „*Rozhodující volba*“, na což odpověděl Olivovník svým „*Zachraňme Itálii před tímto jedincem*“ (Barisione 2002: 183). Další slogany Olivovníku hlásaly: „*Berlusconi – nebezpečí pro demokracii!*“, „*Bossi, Berlusconi a Fini nás dostanou ven z Evropy*“, „*Bossi ohrožuje demokraticko-pluralistický charakter naší společnosti*“. Dům svobod pro změnu kontroval: „*Rudí soudci kují pikle proti demokratické opozici*“, „*Levice dělá takovou imigrační politiku, která zpochybňuje naši národní identitu!*“ (Salvadori 2001: 163). Jak vyplývá z tohoto přehledu hesel, radikalizace politiky probíhala hlavně v osobní rovině a souvisela většinou s předvolební taktikou. Na centripetálním charakteru politické soutěže proto tato předvolební radikalizace nic nemění.

Z osmi prezentovaných kritérií bipolarismu nám zbývá vyřešit požadavek, aby dva póly absorbovaly převážnou většinu hlasů. Výsledky z poměrné části voleb prozrazují, že dva póly obdržely v roce 1994 76,9% hlasů, v roce 1996 85,4% hlasů a v roce 2001 85,2% (ale v součtu s PRC by výsledek činil dokonce 90,2%) hlasů. Lineární nárůst měly výsledky ve většinové části, kde se součet pohyboval od 80,1% přes 85,2% k 89% hlasů. Ještě markantnější je tento výsledek při přepočítání na celkově získané mandáty, kdy součet dvou bloků činil v roce 1994 90,8%, v roce 1996 90,3% a v roce 2001 98,1% (a s mandáty PRC plných 100%) (srov. Bartolini et al. 2002: 365)³³. Pappalardo (2001: 579) vypočítal průměrné procento hlasů určených „třetím stranám“ za dvojice poslední volby a porovnal je s hodnotami v konsolidovaných systémech, které používají většinový volební systém. Tímto způsobem zjistil, že z trojice Austrálie, Velká Británie, Nový Zéland vykazuje menší procento hlasů „třetím stranám“ pouze Austrálie (8,7). V Itálii (11,4) tedy získávají „třetí strany“ méně hlasů než na Novém Zélandu (16,2), a ve Velké Británii (19,2) – vzoru volební reformy (srov. Melchionda 2002: 40).

Společně s novým volebním systémem podporovala postupující bipolarizaci politické soutěže i zvyšující se personifikace vnímání politiky ze strany voličů. Vstupem Silvia Berlusconiho do politiky v lednu 1994 začal být v italské politice akcentován význam osobností, leaderů politických subjektů. Jednalo se o nový fenomén, neboť v podmínkách *zablokované demokracie* nehrála otázka, kdo stojí v čele konkrétní strany, zdaleka takovou roli.

Volby 1994 nebyly ale ještě tolik ovlivněny personifikací, protože hlavní kontrapozici představovala dvojice starý versus nový, levice versus umírnění (*moderati*). Berlusconi se dokázal prezentovat jako zástupce nového³⁴ pojetí politiky, jeho vítězství proto nemělo plně charakter volby osobnosti, byť vytvářena „aureola“ úspěšného podnikatele pravděpodobně určitou roli sehrála. Nižší míru personifikace dokazuje i fakt, že „hrdina“ reformního hnutí Mario Segni v těchto volbách zcela propadl. S tímto názorem by ale možná nesouhlasili autoři, kteří považují za jednu z příčin Berlusconiho vítězství skutečnost, že Pokrokáři „nebyli schopni a snad

ani nechtěli explicitně individualizovat svého leadera, který by se prezentoval jako Berlusconiho protiklad“ (ITANES 2001: 125).

Následující volební klání se již neslo ve znamení souboje dvou oficiálních kandidátů na premiéra. Olivovník nabídl voličům respektovaného profesora ekonomie Romana Prodiho, který reprezentoval velmi odlišnou „personální kvalitu“ než Silvio Berlusconi (srov. ITANES 2001: 125). Výběr Prodiho byl proto považován za jeden z důvodů úspěchu Olivovníku. Levo-středové uskupení přitom mohlo proti Berlusconiho postavit třeba i Lamberto Diniho, který se těšil značné podpoře, ale Olivovník se rozhodl vybrat „nového člověka“, aby umocnil protiklad mezi svým kandidátem a soudními obsilkami sužovaným Berlusconiho.

Trend postupujícího primátu personalizace politiky naplno potvrdily volby 2001. Tzv. „efekt leadera“ se stal určujícím faktorem výsledků voleb (srov. Pasquino 2002: 8). O těchto volbách se dokonce hovořilo jako o „referendu o Berlusconiho“ (srov. Barisione 2002: 183, Melchionda 2002: 83, Šrajner 2001: 25, Sansi, Legnante 2002b: 63). Volič byl postaven před jednoduchou otázkou – zda si přeje, aby se stal premiérem Berlusconiho, nebo jeho protikandidát Francesco Rutelli.³⁵ Při výběru kandidáta levo-středové koalice se jasně projevilo, jaký důraz je kladen na správnou volbu „designovaného premiéra“. Rozhodnout se mělo mezi „spolehlivým úředníkem“, úřadujícím premiérem Amatem a fotogenickým Rutellim. Italští politologové chápou výběr Rutelliho na úkor Amata jako „ústupek personalizaci politiky. Rozhodující činitelé Olivovníku³⁶ zastávali názor, že schopnost dobře vystupovat v televizi (*telegenia*) a mládí starosty Říma jsou podstatnější než zkušenosti a schopnost vládnout. To druhé by totiž hovořilo jednoznačně ve prospěch úřadujícího předsedy vlády“ (ITANES 2001: 126). Pro Amata – prizmatem personifikované politiky – hovořila pouze skutečnost, že byl mezi nelevicovými voliči lépe vnímán než Rutelli (ITANES 2001: 133). Tyto průzkumy ale pouze potvrzovaly bipolární charakter soutěže, neboť oficiálního kandidáta jednoho bloku považují voliči druhého bloku automaticky za „hlavního nepřítele“. Analogická situace totiž platila i opačně, kdy mezi levicovými voliči byl lépe vnímán Fini než Berlusconiho.

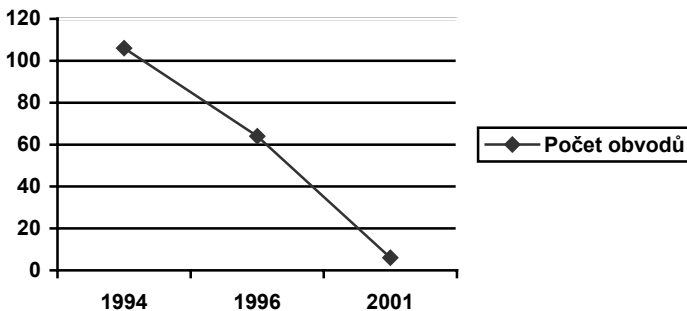
Pro potřeby této práce musíme za nejdůležitější projev personalizace politické soutěže považovat skutečnost, že nejpozději od voleb 1996 italský volič v době voleb zná dva oficiální kandidáty na předsedu vlády (srov. Cotta 2002: 32)³⁷. Má přitom jistotu, že jestliže blok, který kandidáta vybral, zvítězí, stane se tento kandidát skutečně premiérem.³⁸ Praktikuje se tak jakási „neoficiální přímá volba premiéra“³⁹ (srov. Melchionda 2002: 23)⁴⁰, která je zcela srovnatelná se zavedenou praxí politických systémů např. Velké Británie, Francie či SRN. Silvio Berlusconi navíc již dvakrát usiloval o to, aby se z tohoto zvyku stala (alespoň nepsaná) zásada se všemi představitelnými konsekvencemi. Nemůžeme sice zjistit, zda je to Berlusconiho vnitřní přesvědčení, nebo pouze oportunistická taktika, ale jistá konzistence se jeho názoru upřít nedá. Berlusconiho totiž ihned po pádu své první vlády žádal vypsání nových voleb, když konstatoval, že voliči musí znovu rozhodnout. O vládách D'Alemy a Amata potom tvrdil, že jsou nelegitimní, protože nemají přímý mandát občanů (a že by měly tedy odstoupit)(srov. ITANES 2001: 11, Rossi 2002: 87). Celkem pochopitelně vyzněl tento požadavek v případě Amata, který nebyl ani členem Parlamentu. Z Berlusconiho výroků lze ale usuzovat, že legitimním nemůže být žádný premiér, který neprojde výše zmíněnou neoficiální volbou. D'Alemy proto pod tímto úhlem pohledu nemohla dostatečně legitimovat ani skutečnost, že byl předsedou nejsilnější strany vítězné koalice.

Shrnuto do rekapitulujícího konstatování: V italské politické praxi se postupně začíná uplatňovat zvyklost⁴¹, že navržený kandidát na předsedu vlády získává volebním vítězstvím svého bloku přímý mandát od občanů k výkonu premiéřské funkce. Role voleb je přitom nezastupitelná a každý premiér, který neabsolvuje tento proces, musí počítat s *a priori* slabší legitimitou své vlády.

Nyní se vrátíme k bipolárnímu uspořádání. Na základě typologie povahy soutěže v jednomandátových volebních obvodech, určují politologové povahu uspořádání stranického systému. Slouží jim k tomu tzv. *Nagayamův trojúhelník*, do kterého jsou umisťovány jednotlivé jednomandátové volební obvody podle typu – bipolární kompetitivní, bipolární nekompetitivní a multipolární kompetitivní (srov. Reed 2001: 317, Bartolini et al. 2002: 369). Kompetitivní volební obvody jsou přitom umisťovány do vrcholu tohoto trojúhelníku. Zatímco pro volby 1994 je Nagayamův trojúhelník ještě vychýlen směrem k multipolárnímu uspořádání, pro volby 1996 a 2001 je toto rozmístění již vyrovnané, to znamená, že většina jednomandátových obvodů je zařazena mezi bipolární (srov. Reed 2001: 322, 323, Bartolini et al. 2002: 371).

Předešlé konstatování je dále umocněno zcela klíčovou statistikou. Počet obvodů, v nichž alespoň jeden ze dvou neúspěšnějších kandidátů nepatří ani k jednomu ze dvou velkých bloků, postupně klesl ze 109 v roce 1994 na 64 v roce 1996 a na zcela zanedbatelných 6 v roce 2001 (Bartolini et al. 2002: 372). Nejenže tedy převážná většina jednomandátových volebních obvodů spadá do kategorie „bipolární“, ale v drtivé většině všech jednomandátových volebních obvodů je volební soutěž prakticky redukována na souboj reprezentantů dvou velkých koalic.

Schéma č. 3: Počet obvodů, v nichž alespoň jeden ze dvou neúspěšnějších kandidátů nepatřil do jednoho ze dvou velkých bloků.

Zvláště z hlediska prezentovaného počtu obvodů, v nichž alespoň jeden ze dvou neúspěšnějších kandidátů nebyl navržen jednou z velkých koalic, došlo k „totálnímu vítězství“ bipolárního uspořádání. Aktéry tohoto bipolarismu jsou ale koalice, ne strany. Politické strany sice zůstávají klíčovými aktéry *vedle* koalic (srov. např. Bartolini et al. 2002: 373, D’Alimonte 2003: 336), přesto – prizmatem volební soutěže – není možno nevidět, že dvě hlavní koalice působí navenek obdobným způsobem jako dvě velké politické strany v konsolidovaných bipartismech. Problémem však zůstává fragmentace. Proto Reimut Zohlnhöfer (2002: 273) nazývá stranický systém druhé republiky *fragmentovaným bipolarismem*.

Inspirování tímto označením a s využitím určitého stupně abstrakce – kdy by byly dnešní koalice považovány za „politické strany“ a současné strany za pouhé jejich „frakce“ (srov. Melchionda 2002: 79) – bychom mohli současné stranické uspořádání *pracovně* nazvat „*fragmentovaným kvazi-bipartismem*“. Takové – vnitřně kontradiktorní – označení přitom nemá sebemenší ambice vystihnout přesně povahu italského stranického systému druhé republiky. Účelem je pouze formou *zkratky* prezentovat charakteristické mechanismy tohoto systému politických stran.

Závěr

V době psaní těchto řádků završuje Berlusconiho exekutiva již čtvrtý rok vládnutí a pomalu se musí připravovat na možnost, že ji nejpozději na jaře příštího roku nahradí vláda levo-středové koalice v čele s Romanem Prodim. Právě stabilita tohoto kabinetu⁴² a potencialita vládní alternace představují nejzřetelnější pozitiva současného italského stranického systému. Přinejmenším možnost plné vládní alternace přitom úzce souvisí s bipolarizací stranické soutěže.

Pozitiv by se ovšem dalo vypočítat více, současně je však třeba zdůraznit, že všechna následující pozitiva jsou vždy víceméně podmíněna bipolarizací stranického systému. V prvé řadě můžeme jmenovat nepřítomnost relevantních antisystémových stran, přestože u některých politických subjektů (alespoň v určitém období) by se toto konstatování dalo považovat minimálně za diskutabilní. Výraznou penalizaci antisystémových stran potom doprovází centripetální směřování politické soutěže, které představuje nejen důsledek existence dvou velkých bloků, ale současně i příčinu eliminace antisystémových stran. Za neuspokojivý trend je naopak považována z první republiky přetrvávající vysoká fragmentace, která ovšem odolává ve změněném celospolečenském kontextu. Zatímco se malé strany v první republice považovaly za nepostradatelné koaliční partnery toliko z důvodu zablokovaného systému, ve druhé republice plní malé strany úlohu politických subjektů, které mohou disponovat – byť často téměř zanedbatelnou – částí elektorátu, jež zvláště v jednomandátových obvodech má sílu „překlopit“ volební vítězství na stranu jedné z velkých koalic. Malé strany proto na rozdíl od první republiky musejí – chtějí-li využít svůj „vyděračský potenciál *sui generis*“⁴³ k účasti na vládě – nějakým způsobem přispět k úspěchu koalice, na které participují. Fragmentace tedy sice přetrvávala, zásadním způsobem se ale změnila její povaha.

Odblokování politické soutěže, ve spojení s marginalizací do té doby vládních stran, zapříčinilo přetrvání dlouhá léta vytvářených klientelistických vazeb. Relativně symetrickou bipolarizací stranické soutěže umožňující plnou vládní alternaci potom lze považovat za primární příčinu bránící potenciální recidivě tohoto zhoubného prvorepublikového symptomu. Zatímco prvorepublikový klientelismus vznikal v podmínkách neměnného *statu quo*, současné dynamické politické prostředí vládních alternací znovuvytvoření podobných klientelistických vazeb neumožňuje. Pozorovaná absence řady zhoubných derivativních prvorepublikových aspektů nicméně nemusí znamenat jejich definitivní vymýcení. Naopak se pravděpodobně jedná pouze o zdánlivou eliminaci, neboť většina těchto defektních symptomů je v systému i nadále latentně přítomna a pouze vyčkává v pozici časově neomezené suspendace na opětovnou aktivaci. Spouštěcím mechanismem by přitom mohlo být jakékoli znovuzablokování politického systému, který by neumožňoval vládní alternaci.⁴⁴

Poznámky:

1. Termín „vládní alternace“ je zde používán namísto termínu „změna vlády“, který by nevystihoval podstatu změny vládní odpovědnosti. Mezi lety 1994 a 2004 měla Itálie 7 různých exekutiv, ale k faktické výměně vlády došlo pouze v roce 1996 a 2001.
2. Analyzovány tak nejsou ani výsledky voleb do Senátu, voleb do Evropského parlamentu, regionálních voleb ani tzv. administrativních voleb (volby do zastupitelstev provincií a komunální volby).
3. Toto je pouze teoretická hypotéza, která nevychází z reálií zkoumaného systému.
4. *Conventio ad excludendum* se v 70. letech mění na faktické *conventio ad includendum*, protože vládnoucí strany se dělí s největší opoziční stranou o výhody kontroly „sottogoverna“ (viz poznámka č. 7) (srov. Bělohorský 1999: 49, Ignazi 2002: 46, 47).
5. K tomuto vyloučení došlo v podstatě i z vůle samotné PCI, protože v podmínkách studené války by účast PCI ve vládě – zvláště při její volební podpoře – mohla vyvolat těžko předvídané následky.
6. Proto získala DC označení typu „strana-režim“ (Strmiska 1995: 23) či „strana státu“ (Ignazi 2002: 8) a s ní Itálii první republiky nálepku „křesťanskodemokratického státu“ (Donovan 2003: 96).
7. Mechanismus „státního klientelismu“ je založen na kontrole nejrůznějších zájmových skupin, tedy kontrole oblastí, která je souhrnně označována jako tzv. *sottogoverno*. Kontrola klíčové části „sottogoverna“ praktikovaná na základě klientských vtaů se na dlouhá léta stala podstatným rezervoárem politické moci DC.
8. Podle řady autorů ztratila DC dokonce *raison d'être* (srov. Wellhofer 2001: 3, Bufacchi, Burgess 2004: 34, 54).
9. Ignazi píše: „Občanská společnost začala vyjadřovat určitou ‚alergii‘ vůči velkým stranám a jejich vše pronikající přítomnosti.“ V parlamentních volbách 1992 zaznamenaly dvě nejsilnější strany v součtu pouhých 48,5% hlasů (Ignazi 2002: 139).
10. Mnozí autoři (např. Giovanni Sartori) pro označení popisovaného volebního systému používají pouze tento název a proto bude uvedený pojmenování používáno i v následujícím textu.
11. Vládní koalici tvořily následující strany: Křesťanská demokracie, Italská socialistická strana (*Partito Socialista Italiano*, PSI), Italská demokratická socialistická strana (*Partito Socialista Democratico Italiano*, PSDI) a Italská liberální strana (*Partito Liberale Italiano*, PLI). Toto složení po většinu osmdesátých let doplňovala Italská republikánská strana (*Partito Repubblicano Italiano*, PRI).
12. Kvůli „ubikvitě“ Ligy Severu (Ignazi 2002: 141), kdy je LN v této době těžko zařaditelná na pravolevé ose, se v roce 1993 spekulovalo, že by se tzv. *Carroccio* mohlo stát celonárodní catch-all stranou, která by nahradila ustupující DC (Cento Bull, Gilbert 2001: 29).
13. Kromě FI byly součástí těchto koalic i následující politické subjekty: Křesťanskodemokratický střed (*Centro Cristiano Democratico*, CCD) a Svaz středu (*Unione del Centro*, UdC), na jihu ještě Liberálně demokratický pól (*Polo Liberal Democratico*, PLD) (srov. www.interno.it). Tato situace byla značně nepřehledná, o čemž svědčí i skutečnost, že schémata renomovaných politologů obsahují v této souvislosti neúplné a někdy i zavádějící informace. Zatímco Roberto D'Alimonte (2003: 329) uvádí z menších partnerů jenom CCD, Aldo Di Virgilio (2002: 82) nejen že jmenuje pouze dva hlavní partnery FI, ale dokonce matoucí způsobem uvádí za součást Pólu svobod i kandidátku *Lista Pannella*. Pohled do výsledků jednotlivých jednomandátových obvodů přitom jasně prokazuje, že *Lista Pannella* stavěla své kandidáty proti kandidátům Pólu svobod. Při zkoumání těchto výsledků zjistí pozorovatel další zajímavou informaci: všemi citovaná předvolební koalice FI s MSI-AN se netýkala všech obvodů v jižní Itálii! FI a MSI-AN stavěly proti sobě své kandidáty v oblasti Abruzzi (která by nemusela být ještě považována za Jih) a Campania 2 (u níž je ovšem příslušnost k Jihu nepopíratelná) (srov. www.interno.it).
14. Další členy Pokrokářů tvořily: Síť (*La Rete*) Leoluca Orlanda, Federace Zelených (*Federazione dei Verdi*), socialisté, kteří odmítli setrvat v jedné straně s Bettinem Craxim pod názvem Socialistická strana (*Partito Socialista*) a Demokratická aliance (*Alleanza Democratica*, AD), která ztratila svého nejdůležitějšího člena – Mario Segniho, jenž se na rozdíl od středolevé AD klonil spíše k pravému

- středu. Součástí AD byl i levicový odštěp DC – Křesťansko-sociální hnutí (*Movimento Cristiano Sociali*, MCS) a další dvě malé politické strany (srov. D'Alimonte 2003: 329, Di Virgilio 2002: 82, Šetlík 1994: 10, Katz 1996: 42).
15. Mario Segni byl nejviditelnějším představitelem „hnutí referend“.
 16. Nepodařilo se to ani Mariotto Giovanni Segnimu, který prohrál na Sicílii s kandidátem FI v poměru 31,6 ku 36,1% (www.interno.it).
 17. Berlusconi zdůvodňoval svůj vstup do politiky nutným bojem „*proti novému konsociativismu mezi centrem a levicí*“ a přitom mj. řekl: „*Jestliže se debata o konfliktu programů idejí a zájmů nezradikalizuje, tak nevznikne žádný nový politický systém, žádná alternativa proti pustošení několika desetiletí.*“ „*Oni říkají, že se stali liberálními demokraty. Ale není to pravda. Jejich lidé jsou stále stejní, jejich mentalita, jejich kultura, jejich nejhlubší představy... jsou stále stejné. Nevěří v trh, nevěří v soukromou iniciativu, nevěří v zisk, nevěří v jednotlivce. Nezmění se ...*“ (Kunc 2000: 115).
 18. Součástí Olivovníku se staly tři koalice stran a Zelení (*Verdi*). První koalice nesla název *PDS-Sinistra europea* (PDS-Evropská levice) a tvořila ji PDS a její menší partneři, mezi kterými se nacházelo i MCS a hnutí Síť. Druhá koalice měla oficiální zkratku „*Pop-SVP-PRI-UD-Prodi*“ a skládala se hlavně z PPI, subjektu na podporu zvolení Romana Prodiho a Demokratické unie (*Unione Democratica*), která v sobě obsahovala i PRI. Třetí koalici se stal subjekt vytvořený kolem úřadujícího předsedy vlády Diniho – *Rinnovamento italiano* (Italská obnova, RI), který v sobě zahrnoval mj. i Patto Segni a Boselliho Italské socialisty.
 19. Ne „*Polo delle liberta*“, jak uvádí D'Alimonte (2003: 329).
 20. Křesťanskodemokratický střed (*Centro Cristiano Democratico*, CCD), Spojení křesťanští demokraté (*Cristiani Democratici Uniti*, CDU).
 21. Liga Severu byla před volbami značně zdecimovaná, což ilustruje fakt, že z původního počtu 177 klesl počet členů parlamentu za LN v lednu 1995 na 127 (Ignazi 2002: 180).
 22. Po předčasných volbách 1996 byla vytvořena menšinová vláda (s externí podporou PRC) pod vedením Romana Prodiho, která se stala první italskou poválečnou vládou s účastí levicové strany. Až v tomto okamžiku přestalo fakticky existovat *conventio ad excludendum*. Postkomunistická PDS v této době již nevykazovala jediný náznak anti-systémovosti, přesto si ještě netroufla – jako jednoznačně nejsilnější část vítězné koalice – nabídnout voličům kandidáta na premiéra z vlastních řad.
 23. Ve volbách do Senátu uspělo levo-středové uskupení ještě výrazněji, neboť zde by dosáhl Olivovník absolutní většiny mandátů i bez PRC.
 24. Za naprostou většinu mandátů získaných v jednomandátových obvodech v Lombardii a Benátsku vděčil Olivovník pouze tříštění hlasů mezi Ligou Severu a Pólem pro svobody.
 25. Berlusconi musel v prosinci 1994 rezignovat, nedlouho poté co LN odešla z vlády.
 26. Olivovník sice vládl celé pětileté období, v této době měla ale Itálie 4 vlády a 3 premiéry (Prodi, D'Alema, Amato).
 27. Někteří členové Demokratů se domnívali, že „Prodi byl poslán do Bruselu“, aby se D'Alema zbavil nebezpečného konkurenta.
 28. Blíže k tomuto projektu bývalého presidenta republiky: Zohlnhöfer 2002: 283, Strmiska 2000: 116.
 29. Například několik obvodů v Římě a v Kalábrii.
 30. Pro přesnost je třeba upřesnit, že byly celkem dva, protože mandát získalo i seskupení „*Vallée D'Aoste Autonomie-Progrès Fédéralisme*“. Volební obvod Údolí Aosty je ale natolik specifický, že pro potřeby této práce je možné od jeho volebních výsledků odhlédnout.
 31. Ignazi (2002: 223) napsal, že FI „vysála“ (*vampirizzare*) své volební spojence.
 32. To znamená „držitel moci“, ale italská odborná literatura používá tento anglický výraz.
 33. Jejich výsledky se liší od zde prezentovaných v rozmezí 1%, to ale na podstatě nic nemění.
 34. Berlusconimu se podařilo přesvědčit Italy, že představuje novou, nediskreditovanou osobnost, přestože byl osobním přítelem Bettino Craxiho, což ani během roku 1993 nepopíral.
 35. Oficiálním kandidátem na vicepremiéra se stal Piero Fassino (DS)(Di Virgilio 2003: 115).
 36. Rutelliho kandidaturu prosadil předseda DS Veltroni přes odpor vlastní strany (Salvadori 2001: 160).
 37. Maurizio Cotta hovoří o „individualizaci hlavy vlády“.

38. Toto tvrzení má své limity, protože Romano Prodi, který za sebou neměl žádnou silnou stranu, se sice skutečně stal premiérem, ale kvůli sporům ve vlastní koalici mu nebylo umožněno ve funkci setrvat celé funkční období.
39. Toto konstatování se nesmí brát rigorózně, neboť popsaný proces je nesrovnatelný s přímou volbou izraelského předsedy vlády.
40. Melchionda hovoří o „presidencializaci“ (*presidenzializzazione*) volební kampaně.
41. Nepsaná a nevynutitelná zásada. Postupem času by se ale mohla stát samozřejmou součástí politické kultury.
42. Přes určité rozpory ve vládní koalici (vyvolané mj. i prohranými regionálními volbami v dubnu 2005) se zdá, že Berlusconi stráví celé funkční období ve funkci premiéra.
43. Myšleno přeneseně. Toto není Sartoriho původní „vyděračský potenciál“ antisystémových stran.
44. Tento závěr se záměrně snaží abstrahovat od osoby Silvia Berlusconiho, která sice určitým způsobem deformuje politickou soutěž, kontroverzní (a soudně projednávané) jednání této osoby však téměř výlučně souvisí pouze s obdobím první republiky. Negativní symptomy (v první řadě zřejmý střet zájmů) spojené s touto osobou by proto nebylo správné „přičítat na vrub“ současného systému.

Literatura:

- Barisione, Mauro. 2002. „Interesse per la politica, appartenenza di coalizione e giudizio sui leader: Gli effetti della campagna elettorale.“ In: *Dall'Ulivo al governo Berlusconi. Le elezioni del 13 maggio 2001 e il sistema politico italiano*. Ed. Gianfranco, Pasquino. Bologna: Il Mulino, 139–178.
- Bartolini, Stefano a D'Alimonte, Roberto. 2002. „La maggioranza ritrovata. La competizione nei collegi uninominale.“ In: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*. Ed. Roberto, D'Alimonte a Stefano, Bartolini. Bologna: Il Mulino, 199–248.
- Bartolini, Stefano et al. 2002. „Maggioritario finalmente? Il bilancio di tre prove.“ In: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*. Ed. D'Alimonte, Roberto a Bartolini, Stefano. Bologna: Il Mulino, 363–379.
- Bělohradský, Václav. 1999. „Italská cesta k většinovému systému.“ In: *Možnosti úpravy či reformy volebního systému v ČR*. Ed. Michal, Klíma. Praha: Vysoká škola ekonomická, 40–57.
- Buonacini, Vittorio, Burgess, Simon. 2004. *L'Italia contesa. Dieci anni di lotta politica da Mani pulite a Berlusconi*. Roma: Carocci.
- Caramani, Daniele. 2000. *The societies of Europe: Elections in Western Europe since 1815*. New York – London: Macmillan.
- Cento Bull, Anna a Gilbert, Mark. 2002. *The Lega Nord and the Northern Question in Italian Politics*. London: Basingstoke.
- Cotta, Maurizio. 2002. „Dopo tre elezioni: Il sistema politico italiano a dieci anni dalla crisi.“ In: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*. Ed. Roberto, D'Alimonte a Stefano, Bartolini. Bologna: Il Mulino, 17–40.
- D'Alimonte, Roberto a Bartolini, Stefano, ed. 2002. *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*. Bologna: Il Mulino.
- D'Alimonte, Roberto. 2003. „Mixed Electoral Rules, Partisan Realignment, and Party System Change in Italy.“ In: *Mixed-Member Electoral Systems. The Best of Both Worlds?* Ed. Matthew S., Shugart a Martin P., Wattenberg. Oxford – New York: Oxford University Press, 323–346.
- Di Virgilio, Aldo. 2002. „L'offerta elettorale: La politica delle alleanze si istituzionalizza.“ In: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*. Ed. Roberto, D'Alimonte a Stefano, Bartolini. Bologna: Il Mulino, 79–129.
- Donovan, Mark. 2003. „The Italian State: No Longer Catholic, no Longer Christian.“ *West European Politics*, Volume 26, Number 1, January 2003, 95–116.

- Fisichella, Domenico. 2003. *Elezione e democrazia. Un'analisi comparata*. Bologna: Il Mulino.
- Griffin, Roger. 1996. „The post-fascism of the Alleanza Nazionale: A case study in ideological morphology.“ *Journal of Political Ideologies*, Jun96, Vol. 1, Issue 2.
- Ignazi, Piero. 1994. *Postfascisti? Dal Movimento sociale italiano ad Alleanza nazionale*. Bologna: Il Mulino.
- Ignazi, Piero. 2002. *Il potere dei partiti*. Bari – Roma: Editori Laterana.
- ITANES. 2001. *Perché ha vinto il centro-destra*. Bologna: Il Mulino.
- Kašpar, Josef. 1993. „Krátký sen o stabilitě.“ *Respekt* 25/1993, 18.
- Kašpar, Josef. 1994. „Berlusconi táhne do pole.“ *Respekt* 5/1994, 12–13.
- Katz, Richard S. 1996. „Electoral reform and the transformation of party politics in Italy.“ *Party Politics*, 1996, Vol 2., No. 1., 31–53.
- Katz, Richar S. 2003. „Reforming the Italian Electoral Law.“ In: *Mixed-Member Electoral Systems. The Best of Both Worlds?* Ed. Matthew S., Shugart a Martin P., Wattenberg. Oxford – New York: Oxford University Press, 96–121.
- Kunc, Jiří. 2000. *Stranické systémy v re/konstrukci*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Legnante, Guido a Sani, Giacomo. 2002. „La campagna più lunga.“ In: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*. Ed. Roberto, D'Alimonte a Stefano, Bartolini. Bologna: Il Mulino, 41–78.
- Magone, José. 1998. „Party System Change in Southern Europe.“ In: *Comparing Party System Change*. Ed. Paul, Pennigs a Jan-Erik, Lane. London – New York: Routledge.
- Mannheimer, Renato. 2001. „Le elezioni del 2001 e la ‚mobilitazione drammatizzante‘.“ *Rivista italiana di scienza politica*, a. XXXI, n. 3, dicembre 2001, 543–560.
- Melchionda, Enrico. 2002. „L'alternanza prevista. La competizione nei collegi uninominali.“ In: *Dall'Ulivo al governo Berlusconi. Le elezioni del 13 maggio 2001 e il sistema politico italiano*. Ed. Gianfranco, Pasquino. Bologna: Il Mulino, 23–105.
- Morlino, Leonardo. 1996. „Crisis of parties and change of party system in Italy.“ *Party politics*, Volume 2, 1996, Number 1, 5–30.
- Natale, Paolo. 2002. „Una fedeltà leggera: I movimenti di voto nella ‚seconda repubblica‘.“ In: *Maggioritario finalmente? La transizione elettorale 1994–2001*. Ed. Roberto, D'Alimonte a Stefano, Bartolini. Bologna: Il Mulino, 283–317.
- Novák, Miroslav. 1997. *Systémy politických stran*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Novák, Miroslav. 2001. *Jakou demokracii pro nové demokracie?* Brno: Mezinárodní politologický ústav.
- Pappalardo, Adriano. 2002. „Il sistema partitico italiano fra bipolarismo e destrutturazione.“ *Rivista italiana di scienza politica*, a. XXXI, n. 3, dicembre 2001, 561–597.
- Pasquino, Gianfranco. 1994. „The birth of the ‚second republic‘.“ *Journal of democracy*, 1994, Vol. 5, No. 3, 107–113.
- Pasquino, Gianfranco, ed. 2002. *Dall'Ulivo al governo Berlusconi. Le elezioni del 13 maggio 2001 e il sistema politico italiano*. Bologna: Il Mulino.
- Pasquino, Gianfranco. 2002. „Un'elezione non come le altre.“ In: *Dall'Ulivo al governo Berlusconi. Le elezioni del 13 maggio 2001 e il sistema politico italiano*. Ed. Gianfranco, Pasquino. Bologna: Il Mulino, 11–21.
- Pelikán, Jiří. 1996. „Itálie pod vládou levého středu.“ *Mezinárodní politika* 6/1996, 17–20.
- Reed, Steven R. 2001. „Duverger's law is working in Italy.“ *Comparative political studies* 3/2001, 312–327.
- Rossi, Nicola. 2002. *Riformisti per forza. La sinistra italiana tra 1996 e 2006*. Bologna: Il Mulino.
- Sani, Giacomo a Legnante, Guido. 2002. „Quanto ha contato la comunicazione politica?“ In: *Dall'Ulivo al governo Berlusconi. Le elezioni del 13 maggio 2001 e il sistema politico italiano*. Ed. Gianfranco, Pasquino. Bologna: Il Mulino, 117–137.
- Salvadori, Massimo L. 2001. *Storia d'Italia e crisi di regime*. Bologna: Il Mulino.
- Sartori, Giovanni. 2001a. *Srovnávací ústavní inženýrství*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Sartori, Giovanni. 2001b. „Il sistema elettorale resta cattivo.“ *Rivista italiana di scienza politica*, a. XXXI, n. 3, dicembre 2001, 471–479.
- Sommer, Michael. 2002. „Im Süden nichts Neues: Zur aktuellen Entwicklung des italienischen Parteiensystems.“ *Politische Vierteljahresschrift*, XLIII/1/2002, 112–141.
- Strmiska, Maxmilián. 1995. *Italské politické strany (1945–1994)*. Brno: Masarykova universita.
- Strmiska, Maxmilián. 2000. „Studie k utváření italského multipartismu (1994–1999): Enigma ‚středu‘ a bipolarita.“ *Politologický časopis* 2/2000, 109–130.
- Strmiska, Maxmilián. 2002a. „Transformace stranicko-polických systémů (Studie k proměně soustav politických stran v soudobých demokraciích).“ *Politologický časopis* 4/2002, 383–397.
- Strmiska, Maxmilián. 2002b. „Transformace italských (post)komunistů: Od Italské komunistické strany k Demokratické straně levice a Levicovým demokratům.“ In: *Rudí a Růžoví*. Ed. Vít, Hloušek a Lubomír, Kopeček. Brno: Masarykova universita, 40–64.
- Strmiska, Maxmilián. 2003. „Liga Severu: její postavení a role v italské stranicko-politické soustavě (1993–2002).“ *Středoevropské politické studie*, číslo 1, ročník V, zima 2003.
- Šetlík, Ilja. 1994. „Itálie na prahu 2. republiky.“ *Mezinárodní politika* 9/1994, 7–10.
- Šrajer, Bohumil. 2001. „Střídání vlád v Itálii: znepokojení vystřídalo očekávání.“ *Mezinárodní politika* 7/2001, 25–6.
- Wellhofer, Spencer E. 2001. „Party realignment and voter transition in Italy, 1987–1996.“ *Comparative political studies* 2/2001, 156–186.
- Zohlhöfer, Reimut. 2002. „Das italienische Parteiensystem nach den Wahlen.“ *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, Heft 2/2002, 271–290.